TU Delft

Delft University of Technology

Antoon van den Wijngaerdes tekeningen van steden in de Nederlanden
Inventief geconstrueerde stadsgezichten voor Filips II

Rutte, Reinout

DOI
10.7480/knob.119.2020.1.4730

Publication date
2020

Document Version
Final published version

Published in
Bulletin KNOB: Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Citation (APA)
Rutte, R. (2020). Antoon van den Wijngaerdes tekeningen van steden in de Nederlanden: Inventief geconstrueerde stadsgezichten voor Filips II. *Bulletin KNOB: Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, *119*(1), 1-24. https://doi.org/10.7480/knob.119.2020.1.4730

Important note
To cite this publication, please use the final published version (if applicable).
Please check the document version above.

Copyright
Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy
Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights.
We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

This work is downloaded from Delft University of Technology.
For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to a maximum of 10.

ANTOON VAN DEN WIJNGAERDES TEKENINGEN VAN STEDEN IN DE NEDERLANDEN

INVENTIEF GECONSTRUEERDE STADSGEZICHTEN VOOR FILIPS II

REINOUT RUTTE

Van twaalf steden in de Nederlanden zijn tekeningen door Antoon van den Wijngaerde (circa 1510-1571) overgeleverd: Amsterdam, Brugge, Brussel, Damme, Dordrecht, Duinkerke, Gravelines, 's-Hertogenbosch, Leuven, Mechelen, Sluis en Utrecht.[1] Daarnaast kennen we een panorama van Walcheren.[2] De Vlaming Van den Wijngaerde, vermoedelijk geboren in Antwerpen, stond bekend om zijn meesterschap in het topografisch betrouwbaar en fraai verbeelden van steden. Hij verklaarde in 1553 dat 'onder de vele genoegens die de heerlijke en inventieve kunst van het schilderen te bieden heeft, ik er geen hoger acht dan het weergeven van plaatsen'.[3] Van den Wijngaerde trad in dienst van Filips II in 1557, toen de Spaanse vorst in de Nederlanden was.[4]

Op de tekeningen van Brussel, Duinkerke en Gravelines schreef Van den Wijngaerde de datering 1558. De negen andere stadsgezichten zijn niet gedateerd door de kunstenaar. Waarschijnlijk zijn deze gemaakt in de jaren 1557-1558, toen Filips II veel in de Nederlanden verbleef, misschien in 1559-1561.[5] In de periode daarna, tussen 1562 en 1571, doorkruiste Van den Wijngaerde Spanje, waar hij in opdracht van de koning ruim zestig steden op een vergelijkbare manier vastlegde als die in de Nederlanden.[6]

Bij de meeste Spaanse steden kon Van den Wijngaerde schetsen maken vanaf een heuvel of berg, waar hij goed overzicht had.[7] Dat was anders in de Lage Landen. Hoe slaagde Van den Wijngaerde er in de steden in de Nederlanden, de meeste gelegen in vlak land,

1. Stadsgezicht van Gravelines door Antoon van den Wijngaerde, gedateerd juli 1558 (Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen)

weer te geven alsof je er vanuit een hoog standpunt op kijkt en zicht hebt over de stad en het omringende landschap? De manier waarop Van den Wijngaerde zijn gezichten van de steden in de Nederlanden in hoofdlijnen construeerde staat centraal in dit artikel.

EEN GROOT PROJECT

In onderzoek naar de tekeningen van de Spaanse steden is beargumenteerd dat Van den Wijngaerde deze maakte als uitgangspunt voor grote geschilderde stadsgezichten die Filips II graag zag in zijn paleis, het Alcázar in Madrid. Doordat het koninklijk paleis in de Spaanse hoofdstad in 1734 afbrandde gingen die schilderingen verloren. Er zijn echter beschrijvingen bekend van bezoekers die vol bewondering verslag doen van de indrukwekkende afbeeldingen gemaakt door Antonio de las Viñas – de Spaanse naam van Antoon van den Wijngaerde – van steden in Spanje, Italië en de Nederlanden. Amsterdam, Dordrecht, Gent en Gravelines worden met naam genoemd.[8]

Het is niet precies bekend welke steden in de Nederlanden door Van den Wijngaerde zijn vastgelegd; er is geen opdracht of lijst met af te beelden steden overgeleverd. Naar de criteria die Van den Wijngaerde hanteerde bij de selectie van steden kunnen we slechts gissen. Evenwel kunnen twee groepen worden onderscheiden. Enerzijds zijn er de grootste en belangrijkste steden rond 1560: Brugge, Mechelen, Brussel, Leuven, 's-Hertogenbosch, Utrecht, Dordrecht en Amsterdam. Van Antwerpen en Gent zijn geen tekeningen bekend, maar in verslagen van bezoekers aan het Alcázar wordt in ieder geval Gent genoemd. Het is dus niet ondenkbaar dat de kunstenaar deze twee steden eveneens tekende. Anderzijds is een viertal kleinere steden vastgelegd: Gravelines, Duinkerke, Damme en Sluis. Een overeenkomst tussen deze steden is dat het Vlaamse havens dicht bij de Noordzee zijn die Filips II kende van zijn overtochten naar Engeland, naar zijn vrouw Maria Tudor, de koningin van Engeland.[9]

Voor Gravelines geldt bovendien dat een belangrijke overwinning van de Spaanse koning op de Fransen daar, in juli 1558, door Van den Wijngaerde op het stadsgezicht is afgebeeld (afb. 1).[10] Door de uitgebreide weergave van deze veldslag in het landschap rond de stad wijkt deze tekening af van de andere elf stadsgezichten, die een topografisch betrouwbare en fraaie weergave van de stad als hoofdthema hebben. De tekeningen van deze elf steden worden in dit artikel in hoofdlijnen geanalyseerd. In tegenstelling tot Van den Wijngaerdes ruim zestig Spaanse stadsgezichten, zijn zijn tekeningen van de steden in de Nederlanden niet eerder vergelijkenderwijs onderzocht.[11]

De kunsthistoricus Egbert Haverkamp-Begemann schreef een mooi artikel over Van den Wijngaerdes

Spaanse stadsgezichten, waarin hij overtuigend laat zien dat de kunstenaar een deel van die gezichten construeerde op basis van een reeks voorbereidende schetsen, te weten: studies van de hele stad of grote delen ervan, studies van details van de stad en situatiestudies van de stad in het landschap.[12] Van den Wijngaerde stelde het uitgewerkte stadsgezicht inventief samen uit deze verschillende soorten voorbereidende studies, die meestal waren getekend vanuit hoge standpunten in de omgeving van de stad.

In de navolgende analyse wordt voortgeborduurd op het werk van Haverkamp-Begemann. Om de posities te bepalen die Van den Wijngaerde innam bij het tekenen van de steden in de Nederlanden wordt dankbaar gebruik gemaakt van de stadsplattegronden van zijn tijdgenoot Jacob van Deventer (circa 1500-1575).[13] Van Deventer begon rond 1540 met het in kaart brengen van steden in de Nederlanden en haalde omstreeks 1558-1559 de opdracht van Filips II binnen om de steden in de Spaanse Nederlanden samen te brengen in drie atlasvolumes. Evenals Van den Wijngaerde ging Van Deventer zorgvuldig te werk en streefde hij naar een betrouwbare weergave van de steden in het landschap. Daarom zijn Van Deventers kaarten uitermate geschikt als hulpmiddel om Van den Wijngaerdes werkwijze te reconstrueren, volgens het principe: kijken, vergelijken, redeneren, zien en begrijpen.

CONSTRUCTIE IN DRIE DELEN: BRUGGE, UTRECHT EN 'S-HERTOGENBOSCH

Brugge is de enige stad in de Nederlanden waarvan behalve het uitgewerkte stadsgezicht ook meerdere voorbereidende tekeningen zijn bewaard: een schets met het profiel van Brugge gezien vanuit het zuidwesten (afb. 2a), waarop de markante gebouwen met naam zijn aangeduid, het landschap buiten de muren deels is weergegeven en in de marge enkele studies van details staan; een schets van een groot deel van de stad (afb. 2b), waarop de markante gebouwen eveneens met naam zijn aangeduid en op de voorgrond een dakenlandschap in het oog springt, wat doet vermoeden dat deze tekening is gemaakt vanaf een hoog punt aan de zuidrand van de stad, bijvoorbeeld een poort of een molen; en tot slot een schets waarop de rand van de stad is aangegeven met een lijn, maar de stad op de voorgrond niet is ingetekend en de aandacht uitgaat naar het landschap in de wijde omgeving (afb. 2c), wat doet vermoeden dat Van den Wijngaerde deze tekening maakte vanaf het hoogste punt in Brugge: het belfort op de lakenhal. Op de laatste tekening zijn namen geschreven boven silhouetten van plaatsen en kerktorens aan de horizon. Deze drie voorbereidende schetsen vormen de sleutel tot het ontraadselen van de manier waarop de kunstenaar het uitgewerkte, ingekleurde stadsgezicht van Brugge (afb. 2d) en de gezich-

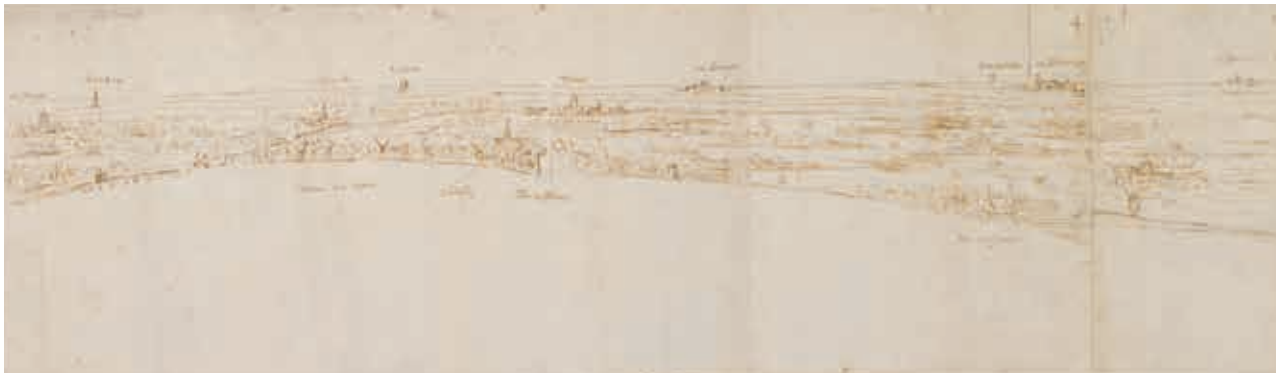

2a. Voorbereidende tekening door Antoon van den Wijngaerde voor stadsgezicht van Brugge [1557-1558] (Ashmolean Museum, University of Oxford)

2b. Voorbereidende tekening door Antoon van den Wijngaerde voor stadsgezicht van Brugge [1557-1558] (Ashmolean Museum, University of Oxford)

2c. Voorbereidende tekening door Antoon van den Wijngaerde voor stadsgezicht van Brugge [1557-1558] (Victoria & Albert Museum, Londen)

2d. Stadsgezicht van Brugge door Antoon van den Wijngaerde [1557-1558] (Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen) en schema met onderdelen bij benadering

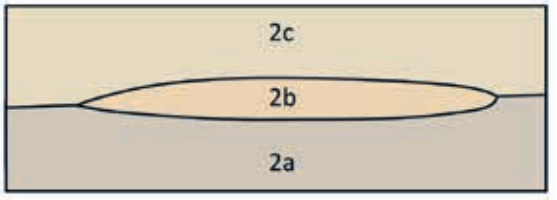

3. Uitsnede uit stadsplattegrond van Brugge door Jacob van Deventer, circa 1564 (Biblioteca Nacional de España, Madrid), met standpunten en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

ten van de tien andere steden in de Nederlanden samenstelde.

Uit de vier tekeningen van Brugge kan worden afgeleid dat Van den Wijngaerde daar als volgt te werk ging. Hij zocht de hoogste plek buiten de stad en kwam uit op de zandrug aan de zuidwestkant, op Jacob van Deventers kaart goed herkenbaar aan de gelige kleur (afb. 3). Vanaf dat hoge standpunt (bij A op afb. 3) legde hij het uitzicht op de stad (afb. 2a) vast, inclusief het landschap in de directe omgeving van de verdedigingswerken en de bebouwing langs de uitvalswegen. Vervolgens besteeg hij aan de zuidwestrand van de stad een hoog punt, een molen of een stadspoort (bij B op afb. 3), van waaruit hij zoveel mogelijk in dezelfde richting kijkend als vanaf zijn standpunt buiten de stad nogmaals schetste wat hij zag (afb. 2b). De eerste schets geeft een profiel van de stad inclusief de verdedigingswerken. De tweede schets verschilt niet alleen daarvan door het ontbreken van die verdedigingswerken, maar ook door het zicht schuin van boven op een zee van daken. Voor de derde studie (afb. 2c) besteeg Van den Wijngaerde de hoogste toren in Brugge (bij C op afb. 3) en tekende hij opnieuw in dezelfde richting kijkend maar met een wijde blik het landschap buiten de stad tot aan de horizon. Op basis van deze drie voorbereidende schetsen kon de kunstenaar het uitge-

werkte stadsgezicht (afb. 2d) samenstellen. Voor het landschap op de voorgrond en de weergave van de verdedigingswerken gebruikte hij de eerste studie (afb. 2a), voor de stad zelf de tweede (afb. 2b) en voor de markante gebouwen mogelijk zowel de eerste als de tweede studie. De vanaf de hoogste toren gemaakte tekening (afb. 2c) benutte hij voor de rest van het landschap en het vergezicht. Op het uitgewerkte stadsgezicht zijn ook de plaatsnamen aan de horizon aangegeven en de markante gebouwen op daken of naast torens benoemd.

Van de andere tien steden beschikken we niet over voorbereidende schetsen. De voor Brugge gevolgde werkwijze biedt echter aanknopingspunten om te verkennen hoe Van den Wijngaerde deze stadsgezichten maakte. Hier zij opgemerkt dat op de afbeeldingen in dit artikel de onderdelen waaruit deze stadsgezichten mogelijk zijn samengesteld en de door de kunstenaar mogelijk ingenomen standpunten bewust slechts bij benadering zijn aangeduid. Antoon van den Wijngaerdes stadsgezichten zijn immers geen fotografische weergaven en Jacob van Deventers stadsplattegronden geen maatvaste topografische kaarten, al zijn beide – zeker voor hun tijd – bijzonder betrouwbaar.

De stadsgezichten van Utrecht en 's-Hertogenbosch kennen een vergelijkbare driedelige hoofdopzet als Brugge. In Utrecht kwam Van den Wijngaerde bij het zoeken van een hoog standpunt buiten de stad terecht aan de noordwestkant (bij A op afb. 4). Mogelijk vanuit de molen die Van Deventer daar weergeeft, tekende de kunstenaar kijkend in oostelijke en zuidoostelijke richting het zicht op de stad (onderdeel a op afb. 5). Opvallend is de prominent weergegeven bebouwing op de voorgrond buiten de muren links en de vertekening die optreedt naar rechts, als gevolg van de schuine hoek waaronder Van den Wijngaerde het zicht naar het zuidoosten waarnam. De markante gebouwen in de stad kunnen vanuit hetzelfde hoge standpunt in het noordwesten zijn getekend – de meeste kerken zijn gezien de weergave van de schepen vanuit het noorden vastgelegd – maar voor de daken- en huizenzee zal ook nog een ander hoog standpunt vlak bij de stadsrand zijn ingenomen, waarvoor de toren van de kapel net buiten de muur op Van Deventers kaart (bij B op afb. 4)

4. Uitsnede uit stadsplattegrond van Utrecht door Jacob van Deventer, circa 1568-1569 (Biblioteca Nacional de España, Madrid), met standpunten en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

5. Stadsgezicht van Utrecht door Antoon van den Wijngaerde [1557-1561] (Ashmolean Museum, University of Oxford) en schema met onderdelen bij benadering

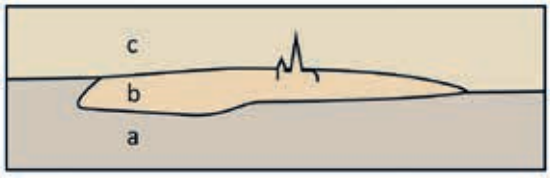

6. Stadsgezicht van 's-Hertogenbosch door Antoon van den Wijngaerde [1557-1561] (Ashmolean Museum, University of Oxford) en schema met onderdelen bij benadering

7. Uitsnede uit stadsplattegrond van 's-Hertogenbosch door Jacob van Deventer, circa 1545 (Koninklijke Bibliotheek, Brussel), met standpunten en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

in aanmerking komt. Voorstudies van delen van het dakenlandschap kan hij ook gemaakt hebben vanaf kerktorens aan de westkant van de stad, bijvoorbeeld van de Mariakerk en de Jacobikerk. Vergelijkbaar met Brugge oogt Utrecht op Van den Wijngaerdes stadsgezicht als een eiland in het landschap (onderdeel b op afb. 5). De horizon en het landschap richting het noorden, oosten en zuidoosten (onderdeel c op afb. 5) zijn ongetwijfeld vastgelegd vanaf de Domtoren (bij C op afb. 4).

Evenals bij Utrecht was Van den Wijngaerde voor een hoog standpunt in het vlakke land buiten 's-Hertogenbosch waarschijnlijk aangewezen op een molen. Hij tekende 's-Hertogenbosch vanuit het zuidwesten. Voor het zicht op de stad in het landschap (onderdeel a op afb. 6) benutte hij allicht de molen die Van Deventer weergeeft op enige afstand van de muur (bij A op afb. 7), voor de blik op de daken in de stad (onderdeel b op afb. 6) de molen direct buiten de stadspoort of de stadspoort zelf (bij B op afb. 7). Door de weergave van 's-Hertogenbosch vanuit de zuidwesthoek treedt nog sterker dan bij Utrecht vertekening op in het rechterdeel van het stadsgezicht. De zeer precieze afbeelding van de Sint-Janskerk doet vermoeden dat de kunstenaar daarvan ter voorbereiding een detailstudie tekende, wat overigens ook het geval kan zijn geweest voor de Domtoren en -kerk in Utrecht. De toren van de Sint-Jan (bij C op afb. 7) was onmisbaar voor het vastleggen van de

horizon in het noorden en de wijde blik op het landschap (onderdeel c op afb. 6). Het is verleidelijk om te veronderstellen dat de kunstenaar op de stadsgezichten van zowel Utrecht als 's-Hertogenbosch de molen die zijn hoge standpunt vormde en zijn kijkrichting bepaalde, welbewust een prominente plek gaf op de voorgrond, op basis van detailstudies. In dit verband is het opmerkelijk dat Van den Wijngaerde op het uitgewerkte gezicht van Brugge ter plaatse van zijn richtinggevende standpunt op de zandrug buiten de stad een tekenend figuurtje schetste (afb. 2d).

WORSTELING: MECHELEN EN AMSTERDAM

Op het eerste gezicht lijkt voor Mechelen ook de werkmethode in drie delen te zijn toegepast. Een hoog standpunt buiten de stad kan vrij precies worden aan-

8. Uitsnede uit stadsplattegrond van Mechelen door Jacob van Deventer, circa 1560-1565 (Koninklijke Bibliotheek, Brussel), met standpunten en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

9. Stadsgezicht van Mechelen door Antoon van den Wijngaerde [1557-1558] (Ashmolean Museum, University of Oxford) en schema met onderdelen bij benadering

geduid op Jacob van Deventers kaart (bij A op afb. 8). Vanaf dat punt keek Van den Wijngaerde in noordelijke richting recht de hoofdweg in naar Mechelen. Met het landschap links en rechts van de lintbebouwing langs die weg is echter iets vreemds aan de hand (onderdeel a op afb. 9). Ten opzichte van de ommuring van de stad heeft het een te grote schaal, wat bijvoorbeeld zichtbaar is aan de omvang van de bomen. Vermoedelijk tekende Van den Wijngaerde deze ommuring en stukken landschap direct ten westen en ten oosten van Mechelen (onderdeel b op afb. 9) vanuit een ander, moeilijk te bepalen standpunt op grotere afstand van de stad dan de weg met lintbebouwing en het landschap ter weerszijden daarvan. De bebouwing binnen de stad (onderdeel c op afb. 9) is vermoedelijk vastgelegd vanuit verschillende punten, mogelijk torens van de stadsmuur. Daarom is deze niet steeds in dezelfde kijkrichting weergegeven en lijkt de bebouwing naar voren te hellen. Het combineren van de voorbereidende studies uit ten minste drie standpunten bleek niet eenvoudig en Van den Wijngaerde heeft bij het in elkaar passen zwaar moeten smokkelen. Het meest overtuigend in het Mechelse stadsgezicht zijn het landschap en de horizon aan de noordkant, die net als bij de andere steden het makkelijkste onderdeel (d op afb. 9) vormden omdat het bestaat uit een vergezicht vanaf het hoogste punt midden in de stad. In Mechelen was dat de toren van de Sint-Romboutskerk (bij B op afb. 8).

Het stadsgezicht van Amsterdam (afb. 10) getuigt van een nog grotere worsteling dan in Mechelen. Van de elf stadsgezichten lijdt dit het meest onder vertekening

en vervorming. Mogelijk was Van den Wijngaerde gefrustreerd door het ontbreken van een hoog punt buiten de stad dat zijn kijkrichting kon bepalen. Bij gebrek aan zo'n punt lijkt hij de stad vanuit meerdere niet nader te duiden standpunten vanaf de noordkant van het IJ of vanaf scheepsmasten in zuidelijke richting te hebben geschetst, waardoor het waterfront naar verhouding breed oogt. Delen van de stad zijn mogelijk getekend vanaf de toren van de Oude Kerk, andere delen vanaf andere torens. De Oude Kerk en de Nieuwe Kerk lijken te zijn gebaseerd op detailstudies en zijn als het ware geland in de stad, die evenals op het Mechelse gezicht naar voren lijkt te hellen. De Amstel stroomt links bovenaan onder een vreemde hoek Amsterdam in. Kennelijk liepen de standpunten en de kijkrichtingen waarop Van den Wijngaerde voor zijn voorbereidende schetsen was aangewezen zozeer uiteen, dat het schier onmogelijk bleek om deze op net zo'n overtuigende manier samen te voegen als in de stadsgezichten van Brugge of Utrecht. Bovendien kunnen de sterke vertekening en vervorming zijn veroorzaakt doordat Van den Wijngaerde tevens gebruik maakte van Cornelis Anthoniszoons geschilderde gezicht in vogelvlucht van Amsterdam uit 1538, dat in het stadhuis hing, of de houtsnede daarvan uit 1544.[14]

INVENTIEVE OPLOSSING: DORDRECHT

Dat het ook anders kon bij het ontbreken van een richtinggevend hoog standpunt buiten de stad, bewijst Van den Wijngaerde met zijn gezicht van Dordrecht. Dordrecht lag als een eiland te midden van grote rivieren en wateroppervlakten die het gevolg waren van

10. Stadsgezicht van Amsterdam door Antoon van den Wijngaerde [1557-1561] (Stadsarchief Amsterdam)

overstromingen. De kunstenaar bedacht daarvoor een list. Hij beklom de toren van de Grote Kerk (bij A op afb. 11) en schetste het uitzicht over het water en het landschap rondom de stad, met bijzondere aandacht voor de horizon in het oosten (onderdeel a op afb. 12). Met die horizon suggereert hij een kijkrichting en verbergt hij het gegeven dat het hele landschap buiten de stad is vastgelegd vanuit één hoog punt in de stad: de kerktoren. De suggestie van het zicht op Dordrecht vanuit het westen wordt versterkt door twee andere trucs. Ten eerste benutte Van den Wijngaerde de situering van de Grote Kerk in de uiterste zuidwesthoek: vanaf de hoge kerktoren kon hij kijkend naar het oosten het grootste deel van de bebouwing in de stad vastleggen (onderdeel b op afb. 12). Ten tweede tekende hij vanaf de overkant van de rivier links, mogelijk vanaf de dijk (bij B op afb. 11) of vanuit de mast van een schip kijkend in oostelijke richting, het westelijke waterfront van de stad (onderdeel c op afb. 12). De prominente plaatsing van de Grote Kerk, naar het zich laat aanzien op basis van een detailstudie, en het kerkschip naar links gedraaid ten opzichte van de werkelijke oriëntatie, maakt deze inventieve oplossing bij gebrek aan een hoog standpunt buiten de stad af.

EÉN, TWEE OF MEER DELEN: DAMME, DUINKERKE EN SLUIS

De overgeleverde niet ingekleurde tekening van Damme is mogelijk een voorbereidende schets. Hetzelfde geldt voor het gezicht op Sluis. Toch kunnen beide prima worden behandeld in de reeks van de elf gezichten van steden in de Nederlanden. De tekening van Damme moet zijn samengesteld uit enkele voorbereidende studies. Voor het landschap op de voorgrond (onderdeel a op afb. 13) stond Van den Wijngaerde op enige afstand aan de zuidwestkant van de stad (bij A op afb. 14), voor het profiel van Damme mogelijk ook op een tweede punt dichter bij de stadsrand (bij B op afb. 14). De bebouwing in de stad (onderdeel b op afb. 13) kan zijn getekend vanaf de torens van de poort

(bij C op afb. 14), die in het oog springt. Deze poort, het stadhuis met de spitse toren en de kerk rechts zullen zijn gebaseerd op detailstudies. Het uitzicht over het landschap achter de stad tot aan de horizon (onderdeel c op afb. 13) is zoals gebruikelijk getekend vanaf het hoogste punt in de stad, in dit geval de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk (bij D op afb. 14).

Het gezicht van Duinkerke wijkt af omdat het alleen een profiel weergeeft, zonder vergezicht over het landschap achter de stad (afb. 15). Van den Wijngaerde keek dus niet van bovenaf op en over de stad. Hij gebruikte hier dan ook niet de driedelige werkmethode. Om niet alleen de westkant maar ook een stuk zuidkant van de ommuring te kunnen laten zien, nam hij twee standpunten in op de duinen ten westen van Duinkerke (bij A en B op afb. 16). De twee voorbereidende schetsen plakte hij vervolgens als het ware aan elkaar (zie onderdeel a en b op afb. 15) om op het uitgewerkte stadsgezicht het gewenste resultaat te bereiken. Deze verschillende standpunten verklaren ook de vervorming van de dijk op de voorgrond rechts. Door de aanwezigheid van een uitgelezen hoog punt ten westen van Sluis was het daar niet nodig om vanuit verschillende standpunten studies te maken en die samen te voegen. De kunstenaar zal ingenomen zijn geweest met de kerktoren van Sint-Anna-ter-Muiden (bij A op afb. 17), die prachtig zicht bood op het waterfront en stadsprofiel van Sluis, dat hij vastlegde op de tekening (afb. 18).

OVERZICHT VANAF ÉÉN HOOG STANDPUNT: LEUVEN EN BRUSSEL

Voor de stadsgezichten van Leuven en Brussel had Van den Wijngaerde het relatief makkelijk, omdat in de omgeving van beide steden een hoog punt te vinden was dat uitzicht bood over de hele stad en het omringende landschap, tot aan de horizon. Het complete stadsgezicht kon vanuit dat ene punt worden vastgelegd, al is het niet ondenkbaar dat hij voorbereidende schetsen en detailstudies van markante gebouwen maakte. Studies vanuit meerdere standpunten waren

11. Uitsnede uit stadsplattegrond van Dordrecht door Jacob van Deventer, circa 1545 (Biblioteca Nacional de España, Madrid), met standpunten en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

bij deze twee steden echter niet noodzakelijk. Bij Leuven (afb. 19) kon positie worden ingenomen op de heuvel ten westen van de stad (bij A op afb. 20). Daarvandaan had de kunstenaar een indrukwekkend zicht over de stad en de wijde omgeving. Het is verleidelijk te denken dat hij daar zeer tevreden heeft zitten tekenen, zonder zijn hoofd te hoeven breken over kunstgrepen zoals die nodig waren voor het maken van de stadsgezichten in de vlakke delen van de Lage Landen, in het bijzonder de Noordelijke Nederlanden. Brussel (afb. 21) was, evenals Leuven, in vergelijking daarmee eenvoudig om vast te leggen. Van den Wijngaerde had vanaf Laken in het noorden schitterend uitzicht over de stad in het landschap. Het is geen toeval dat de stadsgezichten van Brussel en Leuven een zeer overtuigende indruk maken; de landschappelijke situering maakte een weergave vanuit één standpunt met één kijkrichting mogelijk. Des te knapper zijn de gezichten van de steden waar dat niet het geval was en Van den Wijngaerde het geheel inventief moest construeren op basis van meerdere voorbereidende studies vanuit verschillende standpunten.

BESLUIT

Bij het opzetten van zijn stadsgezichten volgde Antoon van den Wijngaerde een vast stramien, maar hij maakte ook inventief gebruik van de situatie ter plaatse. Graag benutte hij een hoog punt buiten de stad en liet hij daardoor zijn kijkrichting bepalen. Wanneer meerdere voorbereidende studies noodzakelijk waren, maakte hij bij voorkeur kijkend in dezelfde richting als buiten de stad tekeningen van het stedelijke dakenlandschap en de markante gebouwen vanaf de stadsrand en vanaf het hoogste punt in de stad op de wijde omgeving. Dit resulteerde in de stadsgezichten van onder meer Brugge en Utrecht, die in hoofdlijnen uit

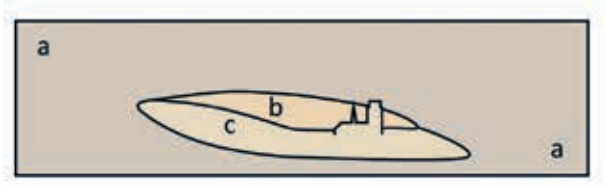

12. Stadsgezicht van Dordrecht door Antoon van den Wijngaerde [1557-1561] (Ashmolean Museum, University of Oxford) en schema met onderdelen bij benadering

13. Stadsgezicht van Damme door Antoon van den Wijngaerde [1557-1558] (Victoria & Albert Museum, Londen) en schema met onderdelen bij benadering

drie voorbereidende studies werden samengesteld. Wanneer de situatie ter plaatse deze opzet niet of slechts ten dele toeliet, zocht hij naar alternatieven. In Dordrecht was dat een listige oplossing die bewondering afdwingt. In Mechelen bleek de driedelige opzet met dezelfde kijkrichting niet goed uitvoerbaar en zocht Van den Wijngaerde zijn toevlucht in voorstudies vanuit meer dan drie standpunten. Amsterdam was nog lastiger. Naast een reeks voorbereidende schetsen met moeilijk vast te stellen standpunten en verschillende kijkrichtingen, maakte hij daar gebruik van de bestaande vogelvlucht van Cornelis Anthonisz. Er wordt wel verondersteld dat Van den Wijngaerde voor meer steden bestaande vogelvluchten of plattegronden gebruikte, bijvoorbeeld die van zijn tijdgenoot Jacob van Deventer.[15] Evengoed kan Amsterdam de uitzondering zijn, wat zou verklaren dat het stadsgezicht van Amsterdam afwijkt van dat van de andere steden in de Nederlanden. Voor het vastleggen van deze steden had de kunstenaar naar het zich laat aanzien geen plattegronden nodig. Dat hij gebruik maakte van Van Deventers stadsplattegronden is niet waarschijnlijk, omdat deze merendeels pas werden voltooid toen Van den Wijngaerde tussen 1562 en 1571 druk bezig was met zijn grote project in Spanje.[16]

Vergelijken we de resultaten van de analyse van de steden in de Nederlanden met de Spaanse stadsgezichten, dan valt het volgende op.[17] Door de aanwezigheid van heuvels of bergen in de omgeving van de meeste Spaanse steden kon Van den Wijngaerde daar meestal te werk gaan zoals bij de stadsgezichten van Leuven en Brussel. In sommige gevallen, bijvoorbeeld Granada en Málaga, lijkt hij een vergelijkbare werkwijze te hebben toegepast als in Duinkerke: een combinatie van enkele standpunten buiten de stad. Op de gezichten van een groot aantal Spaanse steden markeerde Van den Wijngaerde zijn standpunt buiten de stad, meestal met een tekenend of wijzend figuurtje, soms met een

14. Uitsnede uit stadsplattegrond van Damme door Jacob van Deventer, circa 1564 (Biblioteca Nacional de España, Madrid), met standpunten en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

prominent weergegeven gebouw op de voorgrond. Hier gebruikte hij de stadsgezichten van Brugge, Utrecht en 's-Hertogenbosch dus als voorbeeld voor zijn Spaanse gezichten. Op de uitgewerkte stadsgezichten van zowel de steden in de Nederlanden als die in Spanje was het met naam aanduiden van markante gebouwen regel; alleen op het stadsprofiel van Duinkerke ontbreken namen. Bij een deel van de uitgewerkte Spaanse stadsgezichten nam deze aanduiding vanaf 1564 de vorm aan van een legenda. Daar staan bij torens of op daken van gebouwen geen namen maar letters en cijfers, die in een lijstje aan de rand van de tekening worden verklaard. Slechts voor een klein aantal Spaanse stadsgezichten (Zaragoza, Valencia, Barcelona, Jerez de la Frontera en Alcalá de Henares) maakte de kunstenaar mogelijk gebruik van bestaande stadsplattegronden. Dat zijn dus uitzonderingen, net als Amsterdam. Van den Wijngaerde gaf de voorkeur aan zijn eigen observaties.

15. Stadsgezicht van Duinkerke door Antoon van den Wijngaerde, gedateerd juli 1558 (Ashmolean Museum, University of Oxford), en schema met onderdelen bij benadering

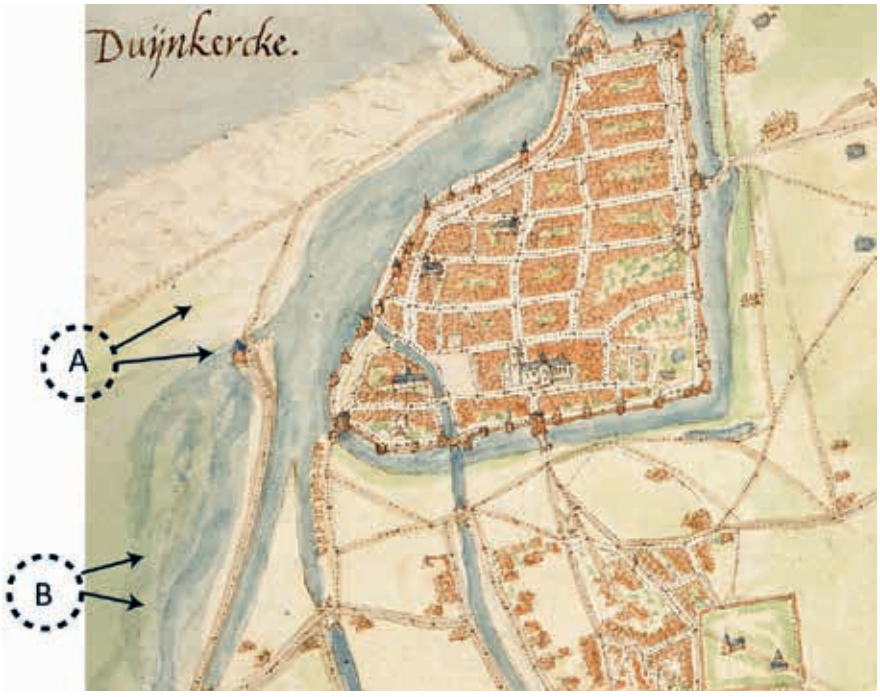

16. Uitsnede uit stadsplattegrond van Duinkerke door Jacob van Deventer, circa 1570 (Biblioteca Nacional de España, Madrid), met standpunten en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

a b

17. Uitsnede uit stadsplattegrond van Sluis uit circa 1564 door Jacob van Deventer, circa 1570 (Biblioteca Nacional de España, Madrid), met standpunt en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

18. Stadsgezicht van Sluis door Antoon van den Wijngaerde [1557-1558] (Ashmolean Museum, University of Oxford)

19. Stadsgezicht van Leuven door Antoon van den Wijngaerde [1557-1558] (Ashmolean Museum, University of Oxford)

20. Uitsnede uit stadsplattegrond van Leuven door Jacob van Deventer, circa 1560-1565 (Koninklijke Bibliotheek, Brussel), met standpunt en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

NOTEN

1 In M. Galera i Monegal, *Antoon van den Wijngaerde, pintor de ciudades y de hechos de armas en la Europa del Quinientos. Cartobibliografía razonada de los dibujos y grabados, y ensayo de reconstrucción documental de la obra pictórica*, Barcelona 1998, 91-216, is het complete oeuvre – meer dan tweehonderd tekeningen, schilderijen zijn niet overgeleverd – van Antoon van den Wijngaerde in zwart-wit afgebeeld, geordend per bewaarplaats. In R. Rutte en B. Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 stadsplattegronden uit 1545-1575. Schakels tussen verleden en heden*, Bussum/Tielt 2018, 62-63, 72-73, 78-79, 94-95, 232-233, 250-251, 300-301, 334-335, 382-383 zijn Van den Wijngaerdes stadsgezichten van de twaalf steden in de Nederlanden in kleur opgenomen.

2 Het panorama van Walcheren is een meer dan tien meter brede tekening die bestaat uit aan elkaar geplakte vellen waarop de kust van het eiland grofweg rondom gezien vanaf de abdijtoren van Middelburg is weergegeven. De Walcherse steden zijn schetsmatig getypeerd en hebben een ander karakter dan de stadsgezichten van de twaalf steden in de Nederlanden. Daarom blijft het panorama van Walcheren hier buiten beschouwing. Zie voor een volledige reproductie in kleur van het panorama, dat zich bevindt in de collectie van het Nationaal Scheepvaartmuseum in Antwerpen: M.P. de Bruin, *De 'Zelandiae Descriptio'. Het panorama van Walcheren uit 1550*, Maastricht 1984.

3 Dit is een citaat uit de eerste zin van de toelichting die Antoon van den Wijngaerde opnam in het kader linksboven op zijn stadsgezicht van Genua uit 1553: 'Fra tutti quei piaceri che la deletteuole & artificiosa pittura ha in se no/ v'ce nisuna che piu io stimi: che la discrittione di luochi'. Zie: E. Poleggi, 'Dopo Grassi, Anton Van den Wyngaerde/After Grassi, Anton Van den Wyngaerde', in: E. Poleggi en I. Croce, *Ritratto di Genova nel '400. Veduta d'inventione/A Portrait of Genoa in the 15th Century. A View of Invention*, Genua 2008, 62-72, citaat 68. De Italiaanse tekst is op basis van de Engelse versie van het artikel van Poleggi vertaald in het Nederlands.

21. Stadsgezicht van Brussel door Antoon van den Wijngaerde, gedateerd 1558 (Ashmolean Museum, University of Oxford)

4 Zie over het verblijf van Filips II in de Nederlanden in 1557-1558: G. Parker, *Filips II. Onmachtig koning*, Amsterdam 2015, 89-97; over Filips als opdrachtgever van kaarten en stadsgezichten: G. Parker, 'Maps and Ministers. The Spanish Habsburgs', in: D. Buisseret (red.), *Monarchs, Ministers and Maps. The Emergence of Carthography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, Chicago/Londen, 1992, 124-152, i.h.b. 128-130. Vergelijk: R.L. Kagan, *Urban Images of the Hispanic World 1493-1793*, New Haven/Londen, 2000, 1-18.

5 De stadsgezichten van Dordrecht en 's-Hertogenbosch worden soms gedateerd in de jaren 1540, maar overtuigende argumenten daarvoor ontbreken. Zie: Galera i Monegal 1998 (noot 1), 162, 169-170 en 213-214.

6 R.L. Kagan (red.), *Spanish Cities of the Golden Age. The Views of Anton van den Wyngaerde*, Berkeley/Los Angeles/Londen 1989.

7 Kagan 1989 (noot 6).

8 Kagan 1989 (noot 6), 11. Van den Wijngaerde zou tevens verantwoordelijk zijn geweest voor geschilderde stadsgezichten in Filips' jachtslot bij Madrid, El Pardo, maar ook die zijn verloren gegaan.

9 Parker 2015 (noot 4), 89-97.

10 Zie over de veldslag bij Gravelines: Parker 2015 (noot 4), 95-96. Van den Wijngaerde maakte ook tekeningen van andere veldslagen die belangrijk waren voor Filips II of zijn vader Karel V en deels slechts als kopie zijn overgeleverd. Zie: Galera i Monegal 1998 (noot 1), 180-185, 188-190 en 194-195.

11 Alle Spaanse steden zijn in kleur opgenomen en geanalyseerd in: Kagan 1989 (noot 6).

12 E. Haverkamp-Begemann, 'The Spanish Views of Anton van den Wyngaerde', *Master Drawings* 7 (1969), 375-399. Vergelijk: J. Peeters en E. Fleurbaay, '16de en 17de-eeuwse topografische voorstellingen en het standpunt van de kunstenaar', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 88 (1989), 30-41, over Van den Wijngaerdes mogelijke werkwijze 39-40; J. Peeters, *Anthonis vanden Wijngaerde des co: ma: schilder*, Amsterdam 1990 (doctoraalscriptie UvA).

13 Rutte en Vannieuwenhuyze 2018 (noot 1). Met dank aan Yvonne van Mil voor de aanduiding op Jacob van Deventers stadsplattegronden van Antoon van den Wijngaerdes standpunten en kijkrichting bij benadering en voor het tekenen van de schema's met onderdelen waaruit Van den Wijngaerdes stadsgezichten bij benadering zijn samengesteld.

14 B. Bakker en E. Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam. Panorama's, plattegronden en profielen uit de Gouden Eeuw*, Bussum/Amsterdam 2007, 86-97. Bakker en Schmitz beargumenteren op basis van gebouwen die op Van den Wijngaerdes stadsgezicht staan dat de kunstenaar enerzijds gebruik maakte van de vogelvlucht van Cornelis Anthonisz en anderzijds zelf studies ter plaatse schetste.

15 Peeters en Fleurbaay 1989 (noot 12), 39-40; Bakker en Schmitz 2007 (noot 14) 96.

16 Rutte en Vannieuwenhuyze 2018 (noot 1), 40.

17 Voor de vergelijking is gebruik gemaakt van het complete overzicht van Van den Wijngaerdes Spaanse stadsgezichten in: Kagan 1989 (noot 6).

REINOUT RUTTE is stads-, architectuur- en kunsthistoricus. Hij werkt bij de leerstoel Architectuur- en Stedenbouwgeschiedenis aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft.

ANTOON VAN DEN WIJNGAERDE'S DRAWINGS OF CITIES IN THE LOW COUNTRIES

CLEVERLY CONSTRUCTED CITY VIEWS FOR PHILIP II

REINOUT RUTTE

Views of twelve cities in the Low Countries by the Flemish artist Antoon van den Wijngaerde (c. 1510-1571) have survived: Amsterdam, Brugge, Brussels, Damme, Dordrecht, Duinkerke, Gravelines, 's-Hertogenbosch, Leuven, Mechelen, Sluis, and Utrecht. Van den Wijngaerde was known for his mastery of topographically accurate and beautiful depictions of cities. The artist entered the service of Philip II in 1557 and between 1557 and 1561 he produced panoramas of cities in the Low Countries for the Spanish king. Between 1562 and 1571 Van den Wijngaerde travelled the length and breadth of Spain, depicting over sixty Spanish cities using much the same techniques. In most Spanish cities the artist was able to make his sketches from a hill or mountain, where he had a good overall view. It was a different story in the Low Countries.

So how did Van den Wijngaerde manage to render the Netherlandish cities, most of them located on flat land, as if seen from a high viewing point with a sweeping view of the city and surrounding landscape? Van den Wijngaerde followed a fixed routine in setting up his city views, but he also made clever use of the local situation. He seized on any high point outside the city and allowed that to determine his direction of view. When several preparatory studies were necessary, he preferred to make them all looking in the same direction: the city roofscape viewed from outside the city, prominent buildings viewed from the city outskirts, and the surrounding area from the highest point in the city. This resulted in city views that were effectively a composite of three preparatory studies. When the local situation did not favour this approach, Van den Wijngaerde looked for alternatives, such as preliminary studies from more than three viewing points. In determining the viewing points that Van den Wijngaerde adopted when drawing cities in the Low Countries, the author consulted the town plans drawn by Van den Wijngaerde's contemporary Jacob van Deventer (c. 1500-1575).